

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.9>
УДК 94(477:477.75)351.853

Андрій ІВАНЕЦЬ

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
філіялу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду, м. Київ

ORCID: 0000-0001-7167-8183
Email: crimeaua@ukr.net

ПЕРШИЙ У КРИМУ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ: ВІД ІДЕЇ ДО МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ У СІМФЕРОПОЛІ

Анотація. У статті висвітлюється історія першого в Криму пам'ятного знаку жертвам Голодомору, який був встановлений у вигляді православного хреста у 2000 р. на фасаді собору святих рівноапостольних князів Володимира і Ольги в Сімферополі. Ідея його створення належить секретарю Кримської єпархії УПЦ Київського патріархату Павлу Кущу, який у 2000 р. був висвячений у єпископський сан під ім'ям Климент. Майже триметровий пам'ятний знак у вигляді п'єдесталу та стели, на якій висічені православний хрест, увитий лозою на камен. виготовив знак й передав в дар єпископу кримсько-татарський скульптор і діяч національного руху Ільмі Аметов. Пам'ятний хрест став місцем пам'яті, де з 2000 р. щороку збираються представники громадськості для вшанування як пам'яті жертв Голодомору, так і людей репресованих та депортованих тоталітарним комуністичним режимом. До окупації (2014 р.) Криму Росією у цих заходах разом з активістами української громади Криму регулярно брали участь й представники кримськотатарського народу. У скороченому варіанті церемонії вшанування жертв геноциду української нації біля пам'ятного знаку у Сімферополі продовжують проводити у тимчасово окупованому Криму, проте виникла загроза його існуванню. В рамках загальної політики дискримінації української громади Криму систематичному тиску піддається Кримська єпархія УПЦ Київського патріархату, яка з 2018 р., стала частиною автокефальної ПЦУ. В неї, зокрема, окупанти вже відібрали частину храмів. У 2019 р. нелегітимний окупаційний "суд" ухвалив рішення про звільнення ПЦУ приміщення, на якому встановлений пам'ятний хрест жертвам Голодомору. Станом на 2022 р. церква продовжує його утримувати, але в разі захоплення церковної будівлі окупантами пам'ятний знак, ймовірно, буде демонтовано, адже Росія оголосила себе правонаступницею СРСР та не визнає Голодомор геноцидом української нації.

Ключові слова: пам'ятний хрест жертвам Голодомору, геноцид, українська громада Криму, пам'ятники, пам'ятні знаки.

Andriy IVANETS

Ph.D. in Historical sciences,
leading research щцкрук of the "Holodomor Research Institute" - the
branch of the National Museum of the Holodomor-genocide, Kyiv

THE FIRST MEMORIAL SIGN TO THE VICTIMS OF THE HOLODOMOR IN CRIMEA: FROM IDEA TO PLACE OF MEMORY IN SIMFEROPOL

Abstract. The article highlights the history of the first memorial sign in Crimea to the victims of the Holodomor, which was installed in the form of an Orthodox cross in 2000 on the facade of the Cathedral of the Holy Equal-to-the-Apostles Princes Volodymyr and Olga in Simferopol. The idea of its establishment belongs to the secretary of the Crimean Diocese of the UOC of the Kyiv Patriarchate Pavlo Kushch, who in 2000 was ordained a bishop under the name of Kliment. The nearly three-meter memorial sign in the form of a pedestal and a stele, on which an Orthodox cross entwined with vines and stones are carved, was made and presented to the bishop by Crimean Tatar sculptor and national movement activist Ilmi Ametov. The memorial cross has become a place of remembrance where, since 2000, members of the public have gathered every year to commemorate both the victims of the Holodomor and the people repressed and deported by the totalitarian communist regime. Before the occupation of Crimea by Russia in 2014, representatives of the Crimean Tatar people regularly participated in these events along with activists of the Ukrainian community of Crimea. In an abbreviated version, the ceremony honoring the victims of the genocide of the Ukrainian nation at the memorial in Simferopol continues to be held in the temporarily occupied Crimea, but its existence is threatened. As part of the general policy of discrimination against the Ukrainian community of Crimea, the Crimean Diocese of the UOC of the Kyiv Patriarchate, which since 2018 has become part of the autocephalous

Orthodox Church of Ukraine is subject to systematic pressure. In particular, the occupiers have already taken part of the temples from it. In 2019, the illegitimate occupation "court" decided to vacate the premises of the OCU, where a memorial cross to the victims of the Holodomor was installed. As of 2022, the church continues to hold it, but if the church building is seized, the memorial will probably be dismantled, because Russia has declared itself the successor of the USSR and does not recognize the Holodomor as genocide of the Ukrainian nation.

Keywords: Memorial Cross to the Victims of the Holodomor, Genocide, the Ukrainian Community of Crimea, Monuments, Memorial Signs.

Постановка проблеми. Російська окупаційна влада на території АР Крим та Севастополя проводить політику дискредитації та знищення пам'яті про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. Ідеологія неототалітарної Росії тягнє до цілковитого заперечення існування української нації, відповідно її геноцид, організований комуністичним режимом з центром у Москві у ХХ ст., має бути витіснений до сфери суспільної амнезії. Два тимчасово окупованих південних регіони України перебували до 2014 р. в українському соціо-культурному та інформаційному просторі, хоч і були найбільш специфічними в етнокультурному сенсі територіями Української держави. Відповідно після проголошення незалежності України кримчани отримали широкий доступ до інформації про масові штучні голоди, організовані комуністичним режимом, тому в Криму сформувалися певні традиції вшанування пам'яті жертв Голодомору, які набували все більшої стійкості та популярності. Процес відбувався у складних умовах, адже йому протидіяли кримські проросійські сили, які поділяли російській дискурс заперечення, нівеляції та дискредитації пам'яті про геноцид української нації, а також російські структури, які діяли у автономії та Севастополі. Тим не менше, у Дні пам'яті жертв Голодомору (певний період вони були одночасно присвячені жертвам голодоморів і політичних репресій) в Криму регулярно проходили меморіальні заходи, в яких брали участь представники громадськості, пізніше (особливо у період президентства Віктора Ющенка) органів влади та самоврядування й було створено кілька місць пам'яті. Активно організовували та брали участь у цих заходах представники української громади Криму та кримськотатарського народу.

Відзначимо, що Крим у 1932-1933 рр. перебував у складі РСФРР і зіткнувся з трагедією Голодомору насамперед через втікачів від штучно створеної голодної катастрофи з УСРР, а також у зв'язку із забороною з певного моменту в'їзду для українських селян та вивозу продовольства в Україну. Попри недостатню вивченість ситуації в Кримській АРСР у ті роки можна твердити, що окремі її степові регіони на півночі також стикнулися з проблемою голоду, хоч й у меншому масштабі, ніж сусідні материкові українські райони. Протягом наступних десятиріч до Криму переїхали з різних причин сотні тисяч українців, які самі або їх предки пережили Голодомор.

З моменту захоплення Криму у 2014 р. через політику держави-агресора ситуація із вшануванням пам'яті жертв Голодомору кардинально змінилася. На тимчасово окупованій території відомі факти

знищення літератури про Голодомор [7], переслідування за її зберігання у публічних бібліотеках [4]. Звісно, представники окупаційної адміністрації перестали брати участь у щорічних заходах у День пам'яті жертв Голодомору, а значна частина кримських активістів, які до агресії Росії організовували чи відвідували такі заходи, були державою-окупантом позбавлені свободи або змушені виїхати за межі Кримського півострова.

Непросто складається доля і кількох місць пам'яті, пов'язаних з Голодомором в Криму. Історик С. Громенко у науково-популярній статті про участь Криму у загальноукраїнському процесі відновлення пам'яті про катастрофу згадує про встановлення у листопаді 2008 р. місцевими жителями до 75-х роковин безпрецедентного в українській історії злочину меморіальних знаків жертвам Голодомору 1932–1933 рр. у селах Цілинне, Мирнівка, Переможне, Ясна Поляна, Пахарівка, Смарагдове Джанкойського району [3]. Газетяр тоді так їх описав: "Маленькі, дуже прості і невибагливі, ці пам'ятники збудували самі селяни. Деякі з них, повоєнні переселенці з українських регіонів, самі пережили Голодомор чи втратили рідних. А дехто ще пам'ятає, як втікачі з південних областей тодішньої Української РСР, прорвавшись через загороджувальні заони НКВС, сотнями і тисячами помирали на вулицях кримських сіл і міст" [8]. У Цілинному комуністи пікетували відкриття пам'ятного знаку, а тому міліції довелося втрутитися і зупинити їх.

Інформації про стан місць пам'яті у Джанкойському районі, пов'язаних з Великим Голодом, після початку російської окупації у нас немає. Можна припустити, що, як мінімум, жителі цих населених пунктів Північного Криму вже не можуть так вільно організовувати заходи, як це було до 2014 р., біля них навіть якщо ці місця пам'яті вціліли. Адже російське законодавство, яке незаконно застосовується на тимчасово окупованому півдні України де-факто забороняє безперешкодно проводити публічні заходи, тим більше які суперечать антиукраїнській великодержавній ідеології сучасної Росії. Показова ситуація з першою в Криму меморіальною дошкою жертвам Голодомору 1932–1933 рр., яка була урочисто відкрита у листопаді 2007 р. на будівлі Українського культурно-інформаційного центру у Севастополі [11]. У 2016 р. поруч з цим місцем пам'яті встановили лавочку "для закоханих" і назвали "територія щастя", причому мас-медіа повідомляли, що було не ясно меморіальну дошку демонтовано чи просто закрито афішами [10]. Втім згадані об'єкти у Джанкойському районі та

Севастополі не були першими меморіалами жертвам Голодомору в Криму.

Вже у 2000 р. у Сімферополі у ніші на фасаді будинку, де розташований Собор рівноапостольних князів Володимира і Ольги Української Православної Церкви Київського Патріархату (з 2018 р. – помісної автокефальної Православної Церкви України), було встановлено пам'ятний знак жертвам Голодомору у вигляді хреста. З цього моменту він перетворився на місце пам'яті. Причому у цій якості завдяки позиції духовенства та потребам української громади Криму він продовжив функціонувати навіть після початку російської окупації.

Оскільки історія цього загроженого в умовах окупації Криму об'єкта культурної спадщини поки не знайшла свого відображення у наукових розвідках, тому метою цієї статті є її реконструкція. Для цього будуть використані як усноїсторичне джерело – спогади митрополита Сімферопольського і Кримського ПЦУ Климента (Куца), записані нами у червні 2022 р. у Михайлівському монастирі в Києві, так і друковані джерела. Методи усної історії допомагають вивчати соціокультурну та суспільно-політичну ситуацію в Криму в умовах його тимчасової окупації. Там, де цитуються слова митрополита Климента і не вказано посилання, використовується основне джерело статті – інтерв'ю. Поеднання аналізу усноїсторичного та оприлюднених джерел дозволяє в цілому досягнути поставленої мети.

Виклад основного матеріалу. Митрополит Климент народився у Сімферополі в 1969 р. у родині з українськими і болгарськими коріннями, отримав вищу освіту у Харкові. У 1995 р. став кліриком УПЦ Київського патріархату. Через два роки був призначений секретарем Кримської єпархії – на цій посаді в нього і виникла думка щодо встановлення пам'ятного знаку жертвам Голодомору. Мабуть, цьому могло дати додатковий стимул і офіційне запровадження у 1998 р. указом Президента України Дня пам'яті жертв Голодомору. Архієрей Климент згадує, що “українська громада Криму не змогла пробити ту стіну ненависті до всього українського, яка була в Криму, в кримській владі, особливо, що стосувалося теми Голодомору”, представники останньої “боялися жорстокої правди і...виступали проти підняття цієї теми”. Складність була також в тому, що у секретаря єпархії “було бажання, а не було ідеї”. “По-перше, це впиралося в кошти. По-друге, в реалізацію ідеї. Я розумів, що місця нам ніхто ніде в Криму не дасть для встановлення пам'ятного знаку, бо для цього треба експертизи, заявки, сесії”, пригадає митрополит.

Поштовхом для визначення форми пам'ятного знаку стала поїздка в Судак у 1998 р. чи 1999 р. “ І підїжджаючи до Судака я звернув увагу, що по дорозі в місто праворуч великий пагорб і там цікаві кам'яні скульптури. Я не знав що це. Для чого воно поставлено. Цвинтар це чи інше місце, але воно притягнуло мою увагу. Я піднявся на той пагорб, дивлюся з білого каменю шикарний пам'ятник. Він

був присвячений історії кримськотатарського народу. Зараз не можу сказати в пам'ять якої події він був поставлений. Але на що я звернув увагу: стояла кримськотатарська стела, яка встановлюється на кримськотатарських цвинтарях на могилах померлих, зверху була вибита з каменю чалма, притому ці стела і чалма були на великому шматку міцного білого каменю витесані і позаду була решітка з виноградною лозою. І ця стела мене так вразила своєю художністю, художнім виконанням. Я кажу собі: «Стоп. Це залишити, це залишити, це замість стели поставити хрест і буде дуже цікавий пам'ятник. Мені сподобався сам задум. Це був дуже оригінальний задум, при тому що давньої кримської традиції, бо багато пам'ятних знаків прекрасно в будівлях робилися з білого альмінського каменю – це дуже древній вапняк, який можна було різати і він міцний, довговічний у використанні”, розповів під час інтерв'ю митрополит Климент.

Очевидно, архієрей розповідав про пагорб Орман-тепе (у перекладі з кримськотатарської “Ліс на холмі”) у с. Таракташ, розташований поруч з дорогою на Судак. Після депортації кримськотатарського народу у 1944 р. село було перейменовано у Дачне, старовинний мусульманський цвинтар на пагорбі зруйнували, а на його вершині збудували вертолітний майданчик. У 1998 р. відомий кримськотатарський скульптор і діяч національного руху Ільмі Ганійович Аметов (1947–2011 рр.), псевдонім за назвою родового села в Криму – Ільмі Амет Байрач) встановив на ньому пам'ятник Сеїтоглу Сейдамету, який є його предком, та двом його односельцям, яких без достатніх доказів звинуватили у вбивстві ігумена Кизилташського монастиря Парфенія, судили і стратили у 1868 р. Сумніви у версії слідства були одразу і їх висловлюють вже понад півтора століття різні спостерігачі та дослідники. Сучасний кримський дослідник Юрій Белов, який багато років ретельно вивчав обставини вбивства ігумена, написав у 2015 р.: “Скажу одразу, що, добре знаючи матеріали справи, я не вірю у провину страчених, яка насправді не була доведена” [2].

У пам'ятник на Орман-тепе вмонтована плита з іменами трьох страчених жителів Таракташа і написом кримськотатарською мовою: “Вогонь впав на Таракташ. Ми стали жертвами і віддані землі”. У серпні 2000 р. архієрейський собор РПЦ визнав ігумена Парфенія святим. На жаль, автори житія спиралися, на нашу думку, на необґрунтовану версію слідства та взагалі у спотвореному вигляді виклали відносини Парфенія з кримськими татарами. Такі підходи є сумнівними не лише з історичної точки зору, а й тому що несуть конфліктогенний потенціал у міжнаціональних та міжконфесійних відносинах. Історії різних християнських церков знають неодноразові приклади виправлення подібних житій або навіть взагалі скасування культу деяких святих, житія яких пов'язані з етноконфесійними конфліктами (наприклад, про “кривавий навіт”).

Секретар Кримської єпархії УПЦ Київського патріархату Павло Куц у 2000 р. був пострижений у монахи під ім'ям Климент і висвячений на єпископа Сімферопольського і Кримського. Він згадує, що любив подорожувати Кримом. Під час робочих поїздок до Судака священнослужитель неодноразово за запрошенням брав участь у заходах, організованих кримськотатарськими громадськістю та органами національного самоврядування – таких як День пам'яті жертв депортації 18 травня, Хидирлез тощо. Під час одного з них орієнтовно у 1999 р. представник УПЦ КП у публічній промові поділився враженнями від пам'ятного знаку в Таракташі (Дачному), який його так вразив. По завершенні заходу до нього підійшов чоловік і, як згадує митрополит, сказав: “Я скульптор, я це робив, і взагалі у мене є ідея створити парк кримськотатарської скульптури, відродити самі красиві і самі пам'ятні знаки, які зруйновані, напівзруйновані, щоб зробити сучасний каталог, антологію древньої кримськотатарської скульптури”. Очевидно, що тут йдеться про ідею створення парку давньотюркської скульптури, яку І. Аметов багато років виношував і пізніше зробив спробу реалізувати під Судакком у районі Капселі, але шовіністично налаштовані вандали знищили його балбал – “культегін хан” (“камінь на постаменті”), коли поруч “випадково” опинилися журналісти російського телеканалу “НТВ” і зняли сюжет про цей варварський акт [9]. Ймовірно, православний священнослужитель під час першої зустрічі також поділився своїми планами щодо пам'ятного знаку жертвам Голодомору. Так почалася співпраця українського клірика та кримськотатарського митця.

На той момент І. Аметов мав вже великий життєвий і професійний досвід. Він народився у 1947 р. в м. Катта-Курган Самаркандської області Узбекистану, куди була депортована його родина. Виховувався дідом з бабцею, адже його батька позбавили свободи через конфлікт з міліціонером, який образив його національну честь. У 1966 р. він поступив до політехнічного інституту м. Навої та почав діяльність у кримськотатарському національному русі, за що через два роки був виключений із вишу. Тоді ж він з родиною зробив спробу оселитися в Криму, але через відсутність прописки мав виїхати у м. Кримськ на Кубані. Під тиском влади переїхав до Москви, де познайомився з дисидентами (серед яких – П. Григоренко, А. Сахаров, В. Новодворська, І. Габай), а потім через переслідування КДБ – до Баку. У столиці Азербайджану І. Аметов у 1971–1974 рр. навчався на факультеті художньої обробки каменю Бакинського державного художнього училища, де отримав фах скульптора-монументаліста, а потім працював у реставраційних майстернях [1]. У 1977 р. він знову переїхав до Краснодарського краю, а у 1987 р. зумів повернутися на омріяну землю батьків – до Криму, де спочатку оселився у родичів у м. Старий Крим, де

його знову не прописували, а потім перебрався до Сімферополя.

На момент зустрічі з майбутнім єпископом Климентом за плечима в майстра вже був чвертьвіковий досвід створення скульптур – свою першу скульптурну композицію він створив із граніту в 1974 р. у вірменському селі на знак пам'яті загиблих воїнів під час Другої світової війни. До речі, на землі батьків чи не першою його роботою стала реставрація у 1987-1988 рр. власними силами чаш джерел у середньовічному вірменському монастирі Сурб-Хач (під Старим Кримом), який на той момент був закинутим. У Криму талант І. Аметова розкрився особливо – він допомагав оприявнити у публічному просторі присутність корінного народу, відновити його культурний спадок. Його зусиллями, зокрема, створено пам'ятні знаки жертвам депортації у кількох регіонах Криму, пам'ятник жертвам Другої світової війни у с. Сонячна Долина під Судакком.

Разом з іншим скульптором І. Аметов брав участь у створенні погруддя дисидента генерала П. Григоренка, який мужньо відстоював права кримськотатарського народу в тяжкі часи гонінь і був за це кинутий комуністичним режимом в лабети каральної психіатрії. Після того як влада Запорізької області чотири роки відмовляла родичам героя у встановленні пам'ятника на його малій батьківщині – у с. Борисівка Бердянського району [6], Меджліс кримськотатарського народу та активісти НРУ ухвалили рішення встановити погруддя в Криму. 17 травня 1999 р, напередодні 54-х роковин депортації, І. Аметов всупереч позиції кримської влади та комуністів разом із співвітчизниками – кримськими татарами та представниками української громади Криму встановив пам'ятник правозахиснику та другу кримськотатарського народу на одній з центральних площ у Сімферополі – Советській, яку після того частина сімферопольців неофіційно називає Григоренківською.

Митрополит Климент так згадує складну ситуацію навколо собору святих рівноапостольних князів Володимира і Ольги у кримській столиці та встановлення пам'ятного знаку жертвам Голодомору у 2000 р.: “Збіг обставин був: я ж з 1996-го року воював з кримською владою за приміщення в місті Сімферополі і в тій ніші, де було поставлено хрест, була велика-велика фанерна дошка оббита жерстю, де були намальовані Володимир і Ольга, українськими літерами було написано «Українська Православна Церква Київський Патріархат», але з часом воно все вигоріло, вигляд вже було втрачено. Прибирати було страшно, бо там би дірка була, у мене суди, і тут я розумію, що на приміщенні немає хреста, купола нема, на фасаді нема, дзвіниці нема і є просто архітектурна споруда без хреста, тому привід забрати це приміщення у нас є. Це приміщення не позначене як культове. Отак через збіг обставин – суди, сесія ВР Криму. Нам приміщення виділили спочатку в безстрокове користування, потім фонд майна через прокуратуру

оскаржив це рішення, потім Верховна Рада АРК приймає уже за [головування Бориса – А.І.] Дейча рішення, що дають це приміщення мені за 1 гривню [за рік – А.І.]. Здається це вже 2001 рік. Але це затягнулося в часі і загроза, що у мене це приміщення буде забрано була дуже велика. І тут якраз втілення цієї ідеї. Скульптор, правда, не зробив решітку, але другу сторону, другий план він зробив таким ломаним битим камінням – як обламани доли людей і опоясав це виноградною лозою”.

Питання встановлення пам'ятного знаку впиралося також у відсутність якісного інкерманського каменю для створення скульптури. Влітку 2000-го року скульптор повідомив єпископа Климента, що знайшов неподалік від свого дому на розі вулиць Севастопольської та Д. Ульянова закинуті після будівництва дві брили, які не використали і не вивезли через їх значну вагу. Одна з них була велика, а інша значно менша. “Дивись: у нас вже каміння є і на постамент, і на стелу”, сказав тоді І. Аметов. Архієрей згадує, що скульптор “дуже швидко вибив цей камінь” – робота над пам'ятним знаком жертвам Голодомору 1932–1933 рр. розпочалася влітку, а восени 2000 р. вже була завершена.

Під час встановлення пам'ятного знаку напередодні Дня пам'яті жертв Голодомору у 2000 р. стався ризикований технічний інцидент. Митрополит Климент в інтерв'ю так його описав: “Потім ми його привезли на площу. Одна справа була його вибити. А інша справа ці дві брили доволокти до приміщення церкви і не просто дотягнути, а ще поставити в нішу, яка розташована на висоті, має глибину та обмежене коло зверху. Його [пам'ятний знак – А.І.] треба було туди втиснути. ...Коли поставили постамент, я кажу: «Слухайте, а це же ще й колья просвердлити, вбити

треба, щоб потім на неї поставити сам хрест». Тут я зрозумів, що (сміється – А. І.) щось не то сказав, бо його взагалі треба було якось в нішу поставити, а я вже не говорю, що його треба нанизати на штирі. Ільмі мені каже, що не треба нічого, бо камінь стабільний, тяжкий, рівна поверхня забезпечує від коливання і падіння. От єдине що з тильного боку у нас є достатній проміжок, тому ми його будемо кріпити з внутрішньої сторони. Піднімаємо другу частину. Якщо ми розвантажували з машини з допомогою клешні крану, то спробували нею ж ставити в нішу. А воно не йде, тому що нема можливості коливання і обмеження руху, тому що кліщі впиралися в стіну і не давали просунути те каміння вглиб. Взяли стропи, обмотали, закріпили края, починаємо піднімати. Піднімаємо та й піднімаємо, я стою поруч і уже коли рухом коливання починаємо загоняти камінь на постамент у нас обриваються стропи і цей камінь падає. Єдине що добре, що він впав не плашмя, а як стояв на землю своєю основою, тому він не поколовся, не завдав шкоди. Єдине, що треба було просто відскочити трохи вбік, бо так воно по ногам би й вдарило. Такий момент був не дуже приємний і страшний. Але у мене шок був не від того, що він впав, а від уявлення, що якщо б він впав і розколовся, бо тоді б вся робота була би просто знищена і далі не було б жодного сенсу його якось поновлювати. ...За другим разом ми поставили. Якраз він дуже добре став. Ми вже зрозуміли нюанси як його треба ставити. У нас був м'який качок. Ми тільки підняли і м'яким качком поставили, палками підперли і він опинився на своєму місці».

Символіка пам'ятного знаку: поламани доли та надія на вічне життя

Пам'ятний знак розміром близько трьох метрів, виготовлений із білого інкерманського вапняку, складається із п'єдесталу та стели з православним хрестом, увитим виноградом, на фоні каміння. Він встановлений у ніші фасаду будівлі, в якій розташовані собор святих рівноапостольних князів Володимира і Ольги, менший храм, єпархіальне управління, Кримський православний духовний центр. Перед будівлею є невеликий майдан, який виходить на перетин вулиць Севастопольської та Козлова, що дозволяє проводити публічні заходи перед пам'ятним знаком.

Митрополит Климент так розшифровує в інтерв'ю у 2022 р. символіку пам'ятного хреста: “Другий план скульптор зробив таким ломаним битим камінням – як обламани долі людей і опоясав це виноградною лозою. Виноградна лоза є символом, по-перше, Христа (один із символічних образів Його: «Я є лоза істини»). Взавши гроно виноградне Він сказав: “Пийте це. Це є кров моя Нового Заповіту”. Далі багато є образів, де Ісус Христос ногами чавить вино в діжі, а з Його ребра виростає лоза з гронами і воно тримає Христа в своїх руках. Тобто виноградна лоза в християнській символіці дуже символічна. І вона пов'язана з Христом. Виходить тут хрест символ смерті і Воскресіння, Життя вічного, і одночасно жива лоза, яка опоясує, – це життя безкінечне з Христом. Тобто без зображення Ісуса Христа є велике символічне значення самої скульптурної композиції. Вона зчитується. Вона дуже зчитується. І вона унікальна за задумом і реалізацією, тому що символіка в церкві, то дуже складна річ і не всі можуть впоратися з вирішенням цієї складної задачі”. “Дуже малими художніми засобами була досягнута велика духовна сила”, – підкреслює архієрей.

У 2001 р. в інтерв'ю він розповів про подарунок кримських татар, як “конкретний добрий приклад” їх взаємодії з православними українцями Криму, і описав його так: “Цей хрест з одного боку прикрашений візерунком у вигляді виноградної лози, з іншого – битим камінням. Вони, даруючи сказали, що лоза символізує вічне життя (як у православ'ї, так і в мусульманстві), а биті та рублені скелі — життя, що не відбулося” [5, с. 544].

Він також розповів, що було питання: який текст вибити на постаменті — слова “Жертвам Голодомору” через дрібний шрифт не були б, на його думку, читабельні, а дата “1932–1933” могла викликати “певну реакцію” і це б призвело до спалювання пам'ятного знаку. Після довгих вагань вирішили залишити п'єдестал у первинному вигляді. “Моє побоювання відносно осквернення не було безпідставним, тому що один чи два рази хрест заливали фарбою. Брала флакончик з чорнилами і кидали, але слава Богу, що удар приходився по нижній стелі [п'єдесталу – А. І.] та по стіні. Плюс сонячний бік, воно вигоріло і не завдавало великої шкоди. А ось якщо б потрапили вище, то шкода було б роботи», – пояснює митрополит Климент.

Починаючи з 2000 р., у третю суботу листопаду, біля пам'ятного хреста жертвам Голодомору у Сімферополі щороку відбуваються церемонії вшанування загиблих українців з вини організаторів геноциду українського народу. Швидко склався порядок заходу – орієнтовно, він виглядав так: архієрей Климент служив панахиду, потім виступали представники громадськості та політичних сил переважно української громади Криму та кримськотатарського народу і запалення свічок в пам'ять жертв геноциду. Частина виступаючих ділилася власним досвідом виживання під час Голодомору, інші – роздумами про вплив злочину 1932–1933 рр. та політики загалом комуністичного тоталітарного режиму з центром у Москві на долю української нації, про актуальні проблеми постгеноцидного суспільства.

Пам'ятний хрест став місцем для вшанування жертв тоталітарного СРСР і у дати не пов'язані з Голодомором. Митрополит Климент згадував у червні 2022 р.: “Восени 2000-го... року ми вперше на вулиці відзначили День пам'яті жертв Голодомору. Далі всі панахиди, які були пов'язані не тільки з жертвами Голодомору, а й з репресіями, з комуністичним кривавим терором ми громадою правили біля хреста на вулиці. Слава Богу, була площа, було місце, де ми могли зібратися і багато людей бачили. Це в центрі Сімферополя. Приємно було те, що жодного разу не було провокацій. Неприємно було те, що жодного разу кримська влада не прийшла. Може, один раз...”. Варто уточнити, що представники влади брали участь у заходах, але це були у певні роки співробітники Представництва Президента України в АР Крим, депутат Верховної Ради АР Крим від НРУ Л. Пілунський чи інші представники української громади. Критично відгукнувся архієрей Климент про організацію заходів вшанування жертв Голодомору у 2005 р. у перший рік президентства В. Ющенка, який приділяв особливу увагу відновленню пам'яті про геноцид української нації. Тоді на короткий час після Помаранчевої революції Раду міністрів АР Крим сформували переважно із представників проукраїнських помаранчевих політичних сил і заходи до Дня жертв Голодомору у Сімферополі були організовані доволі масштабні. До речі, в піку їм того дня провели контрзаходи комуністи та шовіністична газета “Кримська правда”. Тим не менше, митрополит Климент звертає увагу, що захід влади на площі Советській у центрі Сімферополя відбувся, на його думку, у не вдалому місці – на стоянці, тоді як можна було використати для цього майданчик перед пам'ятним хрестом жертвам Голодомору. За спогадами кримського архієрея, 2006 року керівники Криму, у тому числі “помаранчевий” прем'єр-міністр, знову проігнорували захід української громади, а пішли у собор Петра і Павла УПЦ Московського патріархату, де правилася панахида “не за жертвами Голодомору 1932–1933 років, а взагалі за всіма

жертвами голодоморів: і Ленінграда, і 1920-х рр., і 1946 р.", тобто "розмивалася сама дата".

Важливим позитивним аспектом функціонування цього місця пам'яті у довоєнний період було те, що воно слугувало взаєморозумінню та поєднанню зусиль представників української громади Криму та кримськотатарського народу. У ґрунті був, звісно, дар кримськотатарського скульптора єпископу Клименту. У 2000–2013 рр. у всіх заходах біля пам'ятного хреста у День пам'яті жертв Голодомору, а також і багатьох інших, разом з кримськими українцями брали участь кримськотатарські активісти та активістки. Митрополит Климент надзвичайно тепло згадує ветерана кримськотатарського національного руху Зампіру Асанову (1941–2014), яка регулярно брала участь у заходах біля пам'ятного знаку і була "дуже релігійною і побожною". "В її права і обов'язки входило гуртування жінок в тих місцях, де вони збиралися, але як представниця релігійної спільноти. Я так розумів, тому що вона завжди ходила в спеціальному покритті, що відрізняло її від інших жінок. Навколо неї завжди гуртувалися жінки і молитву, яку вона читала перед ними на всіх заходах, робила тільки вона. Вона була як старша сестриця в церквах у мусульманській традиції", згадує єрарх ПЦУ. Він також розповідає: "Зампіра ханум завжди брала благословіння, цілувала руку. Це теж мене вражало. Ця її побожність, ця її внутрішня віра. Це не зовнішнє було, було внутрішнє покликання. Вона ставилася до мене як до людини церковного сану. ...Для мене було дуже приємно не з точки зору гордині: подивіться, мені і мусульмани руку цілують. Ні. Це було духовне єднання з віруючою людиною".

Жорстокі виклики для цього місця пам'яті принесла окупація Росією Криму у лютому–березні 2014 р. Окупаційна російська влада, звісно, офіційно не вшановує загиблих страшною голодною смертю українців, більше того намагається дискредитувати пам'ять про Голодомор як геноцид українського народу. До того ж вона незаконно демонтувала кілька пам'ятників, пов'язаних з українською історією та культурою, де-факто заборонила кримчанам проводити традиційні публічні заходи, наприклад, біля погруддя Т. Шевченку у Сімферополі 9 березня чи на центральній площі Сімферополі 18 травня, у День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу. Загалом українська громада Криму, яку Росія перетворила на одну з найбільш дискримінованих етнічних спільнот (поруч з кримськотатарським народом), позбавлена можливостей повноцінно задовольняти навіть свої інформаційно-культурні потреби, перебуваючи під постійним інформаційно-пропагандистським, адміністративно-судовим, а то й кримінальним тиском. В умовах знищення абсолютної більшості довоєнних українських громадсько-політичних та культурно-освітніх структур Кримська єпархія УПЦ Київського патріархату, а потім автокефальної ПЦУ перетворилася для

кримських українців на один з небагатьох центрів підтримання не тільки духовного життя, а й збереження національної ідентичності. Втім і сама єпархія, клір та віряни якої відмовилися перереєструватися за законами держави-окупанта, зазнала великих втрат.

У результаті цілеспрямованої політики держави-агресора – Росії, з моменту окупації кількість структур цієї конфесії в Криму різко скоротилася з 2014 р. до 2021 р. з 46 релігійних громад, 2 братств і 1 монастиря до 7 громад, а священників – з 23 (за іншими даними з 15) до 4 осіб. Таким чином, кількість парафій під тиском окупаційної влади зменшилась у більше, ніж 6 разів, а кількість священнослужителів – майже у 3,5–6 разів.

Тим не менше навіть за цих вкрай несприятливих обставин заходи біля пам'ятного хреста в окупованому Сімферополі відбуваються щороку, хоч і у дещо зміненому форматі. Митрополит Климент у червні 2022 р. розповів: "До 2014 року ми правили велику панахиду і це по часу було трошки довше, ніж ті поминальні служби, які ми правили із 2014 року. Бо основну панахиду ми правили в церкві, оскільки вона довга, а вже літію заупокійну правили біля хреста. Вона трошки коротша. Але присутність наша біля цього хреста, кількість людей, яка збиралася, і сам акцент на тому, що ми згадуємо пам'ять померлих, він привертав увагу. І приємно вражало те, що навіть після 2014 року ніхто жодного разу не робив якісь вигуків проти нашої церкви, проти того, що ми правимо панахиду, жодної провокації не було. Це дуже серйозно. Тому що кожного разу як ми виходили на вулицю, то були певні побоювання, але ми виходили. Виходили з хоругвами, виносили стіл, ставили свічки, лампади, люди несли квіти, ставився хліб. Після завершення заходу лишалися *"горіти лампади і їх ніхто не тушив, не громив, не крав"*.

Окрім скорочення служби біля пам'ятного хреста з 2014 р. у церемонії вшанування жертв Голодомору помітні й інші зміни. Очевидно, що тепер представники окупаційних органів влади не беруть участь у заходах біля нього. Велика частина активістів української громади Криму, яка брала участь в організації у листопаді вшанування жертв комуністичного режиму, змушена була під тиском окупаційного режиму виїхати на материк чи була позбавлена свободи. Останній раз, як згадує митрополит Климент, під час окупації кримські татари "прийшли після Пасхи 2014 року, перед подіями депортації". "Пам'ятаю вони плов принесли, самсу. Це був як поминальний обід. Панахиди по загиблим під час депортації я все одно правлю. Під час депортацій померли і українці, і болгарі. Моя бабця була депортована", – розповів митрополит.

Висновки і пропозиції. Встановлення пам'ятників є одним із способів символічного маркування простору. Вони, за визначенням М. Фуко, формують "режим правди". Це пов'язано з тим, що твори візуального мистецтва у публічному просторі створюють враження очевидного, загально-прийнятого або й загальновизнаного. Пам'ятники

легітимізують певну владну модель. Політика із створення інформаційної блокади навколо злочину Голодомору, яку десятиліттями проводила влада СРСР, унеможлиблювала у публічному просторі вшанування жертв геноциду до кінця існування цієї держави. Із здобуттям Україною незалежності у 1991 р. процес подолання штучно створеної амнезії суспільства щодо трагедії 1932–1933 рр. прискорився і поступово знайшов підтримку органів державної влади. Втім усвідомлення громадянами масштабів і наслідків злочину Голодомору мало регіональну специфіку. У Криму, де під час Другої світової війни було знищено велику кількість кримчан, де гітлерівські та сталінські режими проводили геноциди етнічних спільнот та народів, на формування свідомості населення мала у другій половині ХХ ст. величезний вплив радянська пропаганда. Навіть в умовах незалежної України значна частина кримчан зберігала ідентичність советської/радянської людини з її часто негативним ставленням до визнання злочину Голодомору або спробою нівелювати його суть та масштаб. Посилював ці установки й потужний російський інформаційно-пропагандистський вплив на кримчан, адже влада Росії докладає величезних зусиль для заперечення геноцидний характеру подій в Україні у 1932–1933 рр. Разом з тим зникнення репресивного ставлення до пам'яті про Голодомору у 1990-ті рр. призвело до пошуків представниками української громади Криму, серед якої було чимало його свідків або їх нащадків, способів її репрезентації у публічному просторі та вшанування жертв колосального злочину комуністичного режиму. Перший пам'ятник їм у світі з'явився в Канаді у 1983 р., у окремих регіонах північної та центральної України перші пам'ятні знаки у вигляді хрестів, як правило на місці поховань жертв Голодомору, встановили наприкінці 1980-х рр., а за часів Незалежності країни їх кількість зростає багатократно.

У цих умовах у 1999–2000 рр. відбулася співпраця секретаря Кримської єпархії УПЦ Київського патріархату Павла Куца/єпископа Сімферопольського і Кримського Климента (висвяченого у архієреї у липні 2000 р.), який виношував ідею пам'ятного знаку жертвам Голодомору, та кримськотатарського скульптора, діяча національного руху І. Аметова, який реалізував задум українського священнослужителя на волонтерських засадах. У 2000–2013 рр. пам'ятний хрест жертвам Голодомору, встановлений ними на фасаді собору святих рівноапостольних князів Володимира і Ольги у Сімферополі, став місцем де громадськість регулярно проводила публічні заходи як у День пам'яті жертв Голодомору, так і в інші дні пам'яті жертв комуністичного режиму. Був вироблений певний ритуал цих заходів, який включав у себе молитву за загиблими (панахиду), виступи свідків злочину та представників громадськості щодо впливу трагедії на долю української нації та актуальних проблем Криму та України загалом, запалення свічок. Цікаво, що попри яскраво

виражену конфесійно-релігійну символіку пам'ятного знаку – наявність православного хреста – у церемоніях вшанування пам'яті загиблих голодною смертю у 1932–1933 рр. регулярно брали участь не тільки українці різних конфесій або поглядів на релігію, а й кримськотатарські активісти. Показово й те, що й до російської агресії 2014 р. керівники автономії відвідували у пам'ятні дні заходи біля пам'ятного хреста. Попри це він все ж перетворився на місце пам'яті, яке позитивно впливало на формування пам'яті суспільства про злочин комуністичного режиму.

Окупація Криму створила загрозу для існування пам'ятного хреста жертвам Голодомору у Сімферополі. Окупаційна адміністрація активно маркує простір тимчасово окупованого Криму, зокрема, з допомогою незаконного встановлення великої кількості пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіалів, меморіальних дошок, які відбивають насамперед російсько-імперський дискурс. Під час “пам'ятникобудівельного буму” були відкриті об'єкти на честь організатора Голодомору – Й. Сталіна. До того ж з 2014 р. окупаційна влада відбирає храми та інші приміщення в УПЦ Київського патріархату/ПЦУ різними способами – від силового захоплення (у селищі Перевальному, у місті Севастополі) до адміністративного та квазісудового тиску. Щодо будівлі у Сімферополі, в ніші якої встановлено пам'ятний знак жертвам Голодомору, є рішення 2019 р. нелегітимного окупаційного “суду” з вимогою до ПЦУ остаточно звільнити це приміщення. За два роки до того так вже була захоплена російськими силовиками частина приміщень у Сімферополі, де розташовувалося єпархіальне управління. В разі силового захоплення окупантами собору святого Володимира і Ольги пам'ятний хрест, ймовірно, буде демонтовано.

Полегшити захист майнових прав ПЦУ в окупованому Криму могла б передача згаданих приміщень церкві, що дозволило б більш повно використати міжнародні судові інстанції. Цього року Верховна Рада України зробила перший крок для цього, визначивши юридичний механізм процесу передачі майна в умовах відсутності легітимної влади в окупованому Криму. Сподіваюся, що виконавча влада України завершить цей процес, а також на те, що перше в Криму місце пам'яті жертв Голодомору продовжить виконувати свою місію нагадування про мільйони злочинно знищених комуністичним режимом українців.

1. Автор ВУЕ. Аметов, Ільмі Ганійович. *Велика українська енциклопедія*. 28.01.2021. URL: <https://vue.gov.ua/Аметов,ІльміГанійович>
2. Белов Ю. Кизилташ — загадки истории. Дело игумена Парфения. 2015. URL: <https://proza.ru/2015/11/21/1650>
3. Громенко С. Голодомор і Крим: на шляху відновлення історичної пам'яті. *Крим.Реаліті*. 24.11.2019. URL: <https://ua.krymr.com/a/golodomor->

- i-krym-na-sliakhu-vidnovlennia-istorychnoi-pamiati/29618702.html
4. Директора библиотеки в Крыму оштрафовали, обнаружив запрещенную в России книгу о голодоморе. *Медиазона*. 16.01.2015. URL: <https://zona.media/news/2015/16/01/oshtrafovali-biblioteki>
  5. Дорошенко Ю. Багатоконфесійний півострів. Київському патріархату кримські татари подарували кам'яний хрест, а московському влаштували "хрестоповал". *Дорошенко Ю. Без догмати: релігійні магістралі*. Київ: Ярославів Вал, 2012. С. 540–544.
  6. Ковальчук Г. Бентежний дух майстра. *Всеукраїнський інформаційно-культурний центр*. 06.06.2012. URL: <http://vikcentr.narod.ru/ilmiametov.html>
  7. Марионетки Кремля в Крыму сжигают книги о Голодоморе, - активисты. *Цензор.нет*. 30.12.14. URL: marionetki_kremlya_v_krymu_sjigayut_knigi_o_golodomore_aktivisty_foto
  8. Попри спротив. *Кримська світлиця*. 28.11.2008. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=vip&viplD=351>
  9. Тарасов І. «Бунтівний скульптор». Як кримський татарин відновлював історичну топоніміку півострова. *QHA media*. 14.12.2018. URL: <https://qha.com.ua/uk/novosti-uk/buntivnij-skulptor-yak-krimskij-tatarin-vidnovlyuvav-istorichnu-toponimiku-pivostrova/>
  10. У Криму назвали "щастя" місце пам'яті жертв Голодомору: з'явилося відео. 15.02.16. URL: https://novyny.online.ua/amp/u-krimu-nazvali-shchastyam-mistse-pamyati-zhertv-golodomoru-zyavilosya-video_n735290/
  11. Україна вшанувала пам'ять жертв Голодомору. *Сайт "Радіо Свобода"*. 25.11.2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/973175.html>
  - vidnovlennia-istorychnoi-pamiati/29618702.html (in Ukrainian).
  4. [Without author]. (2015). *Dyrektora byblyoteky v Krymu oshtrafovali, obnaruzhyv zapreshhennuju v Rossii knygu o golodomore* [The director of a library in Crimea was fined after discovering a book about the Holodomor banned in Russia]. URL: <https://zona.media/news/2015/16/01/oshtrafovali-biblioteki> (in Russian).
  5. Doroshenko Ju. (2012). *Bagatokonfesijnyj pivostrov. Kyi'vs'komu patriarhatu kryms'ki tatory podaruvaly kam'janyj hrest, a moskovs'komu vlashtuvaly "hrestopova"* [A multi-religious peninsula. The Crimean Tatars presented the Kyiv Patriarchate with a stone cross, and the Moscow Patriarchate held a "overthrow of crosses"]. *Doroshenko Ju. Bez dogmaty: religijni magistrali*. Kyiv: Jaroslaviv Val, 2012. P. 540–544. (in Ukrainian).
  6. Kovalchuk H. (2012). *Bentezhnyj duh majstra* [The perplexing spirit of the master]. *Vseukrai'ns'kyj informacijno-kul'turnyj centr*. URL: <http://vikcentr.narod.ru/ilmiametov.html> (in Ukrainian).
  7. [Without author]. (2014). *Maryonetky Kremlja v Krymu szhygajut knygy o Golodomore, - aktyvisty* [Kremlin puppets in Crimea burn books about the Holodomor – activists]. URL: marionetki_kremlya_v_krymu_sjigayut_knigi_o_golodomore_aktivisty_foto (in Russian).
  8. [Without author]. (2008). *Popry sprotyv* [Despite opposition]. *Kryms'ka svitlycja*. 28.11.2008. (in Ukrainian).
  9. Tarasov I. (2018). *«Buntivnyj skul'ptor». Jak kryms'kyj tataryn vidnovljuvav istorychnu toponimiku pivostrova* ["Rebellious Sculptor". How the Crimean Tatar restored the historical toponymy of the peninsula]. URL: <https://qha.com.ua/uk/novosti-uk/buntivnij-skulptor-yak-krimskij-tatarin-vidnovlyuvav-istorichnu-toponimiku-pivostrova/> (in Ukrainian).
  10. [Without author]. (2016). *U Krymu nazvaly "shhastja" misce pam'jati zhertv Holodomoru: z'javilosja video* [In Crimea, the place of memory of Holodomor victims was called "happiness": a video appeared]. URL: https://novyny.online.ua/amp/u-krimu-nazvali-shchastyam-mistse-pamyati-zhertv-golodomoru-zyavilosya-video_n735290/ (in Ukrainian).
  11. [Without author]. (2007). *Ukrai'na vshanuvava pam'jat' zhertv Holodomoru* [Ukraine commemorated the victims of the Holodomor]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/973175.html> (in Ukrainian).

References

1. Author VUE. (2021). *Ametov, Il'mi Ganijovych. Velyka ukrai'ns'ka encyklopedija*. [Great Ukrainian encyclopedia]. URL: [https://vue.gov.ua/Ametov, Il'mi Ganijovych](https://vue.gov.ua/Ametov,Il'miGanijovych) (in Ukrainian).
2. Belov Ju. (2015) *Kyzyltash – zagadky istorii. Delo igumena Parfenyja* [Kiziltash - the mysteries of history. The case of hegumen Parthenius]. URL: <https://proza.ru/2015/11/21/1650> (in Russian).
3. Hromenko S. (2019). *Golodomor i Krym: na shljahu vidnovlennja istorychnoi' pam'jati*. [Holodomor and Crimea: on the path of remembrance of historical memory]. *Krym.Realii'*. URL: <https://ua.krymr.com/a/golodomor-i-krym-na-sliakhu->